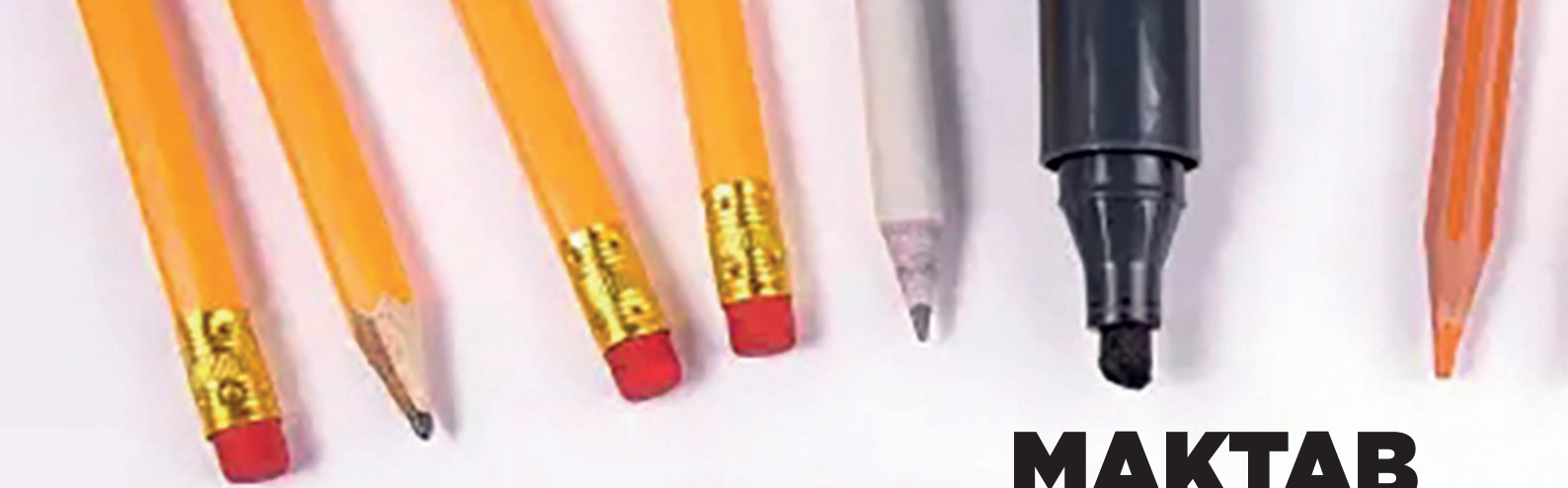

MAKTAB KOMPETENSIYALARNI INTEGRATIV

Muxsiyeva Aziza, pedagogika
fanlari doktori, professor

Annotatsiya.

Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablari muassasalarida Tarbiya fanini o'qitish orqali o'quvchilarning egallagan bilim, ko'nikmalarini o'z shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida amaliy qo'llay olish ijtimoiy kompetensiyalarning tuzilmasi tadqiq etilgan, ta'lim tizimini takomillashtirishga oid ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Tayanch tushunchalar:

o'quvchilar, kompetensiya, ijtimoiy faoliyat, ta'lim jarayoni, qadriyatlar, autopsixologik xususiyatlar, ta'lim natijasi.

O'QUVCHILARIDA IJTIMOIIY RIVOJLANTIRISHNING TUZILMASI

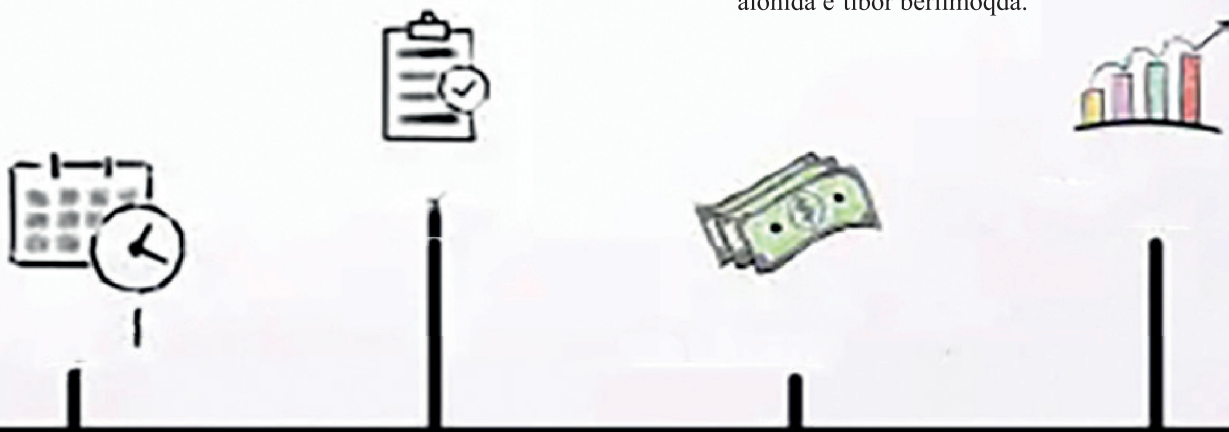
Kirish.

Jamiyatning hozirgi holati shu qadar ko'p qirrali va noaniqki, u shaxsdan yuqori malaka va ko'nikmalarni talab qiladi, ularsiz inson jamiyatda yashay olmaydi. Shu munosabat bilan, shaxslararo o'zaro muloqot va ijtimoiy makonda birgalikda yashash traektoriyasini yaratish muammosi dolzarbdir. Shaxsning muvaffaqiyati bevosita uning ijtimoiy muammolardan xabardorligi, muammoni ko'rish va uni hal qilish qobiliyatiga bog'liq. Shu sababli shaxs muvaffaqiyatining asosiy jihati - istalgan maqsadlarga erishish va kerakli natijaga erishishga imkon beradigan ijtimoiy kompetentlikning shakllanishi va taqdim etilganlik darajasidir.

Ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishning kreativ mexanizmlari ta'lim jarayoniga tatbiq etilmoqda. YuNESKO tomonidan "Barcha uchun ma'lumot" materiallarida ta'lim natijasi: bilishni o'rganish, bajarishni o'rganish, birga yashashni o'rganish, yashashni o'rganish asosiy global kompetensiyalar sifatida ta'kidlanib, yoshlarning ijtimoiy-xuquqiy, ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hamda ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarini rivojlantirish, yoshlarni qo'llab-

quvvatlashni samarali amalga oshirish, xuquqiy va qonuniy manfaatlarini himoya qilishga doir salmoqli loyihalarni amaliyotga tatbiq etish bo'yicha tizimli ishlar olib borilmoqda[1].

Jahon ta'lim va ilmiy-tadqiqot muassasalarida o'quvchilarning egallagan bilim, ko'nikmalarini o'z shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida amaliy qo'llay olish qobiliyatlarini rivojlantirish ijtimoiy kompetensiyalar tizimini takomillashtirish, o'quvchilarning psixo-fiziologik, antropologik, autopsixologik xususiyatlarini rivojlantirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Mazkur masalalar bo'yicha Yevropa Kengashi 1996 yilda **"Yevropa uchun tayanch kompetensiyalar"** mavzusidagi Simpoziumda Yevropa Ittifoqiga a'zo davlatlarga uzluksiz ta'lim tizimi jarayonida shakllantirilishi lozim bo'lgan tayanch kompetensiyalarni tavsiya etgan[1]. Masalaning yechimi sifatida o'quvchilarda ijtimoiy kompetensiyalar, psixologik imkoniyatlar, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayonlarini rivojlantirish, ta'lim jarayonlarini modernizatsiyalash sharoitida o'quvchilarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishga doir ilmiy tadqiqotlarga alohida e'tibor berilmoqda.

Mamlakatimizda yangi taraqqiyot davrida jamiyat ehtiyojlari, ta'lim paradigmasini o'zgarishi barobarida o'quvchilarning nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llay olish ko'nikmalari hamda tayanch ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishning me'yoriy asoslari yaratildi. *Mamlakatimizda "Jismonan sog'lom, ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, Vatanga sodiq, qat'iy hayotiy nuqtai nazarga ega yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish"* [4] ustuvor masalasi tarzida belgilangan. Natijada umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilarida ijtimoiy kompetensiyalar, pedagogik-psixologik xususiyatlar, didaktik imkoniyatlarni takomillashtirishga qo'shimcha imkoniyatlar yaratildi.

Xalqaro tashkilot **YuNESKO** eksperti Vibeke Yensenning so'zlariga qaraganda, jahondagi 193 mamlakatning faqat uchdan bir qismida boshlang'ich maktablar pedagoglar bilan ta'minlangan. Tahlilchilar jahon mamlakatlaridan boshlang'ich ta'lim berish uchun 5,2 million mutaxassis zarurligini ta'kidlab o'tgan.

Shu nuqtai nazardan O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoevning **Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida** yoshlar huquqlari bo'yicha xalqaro konvensiya qabul qilish zarurligi to'g'risida bildirgan taklifi dunyo davlatlarini yoshlar taqdiri va kelajagi borasidagi mas'uliyatni o'z zimmlariga olishga undovchi o'ziga xos chaqiriq bo'lgan edi [4]. Shuningdek, 2020 yilning 23 sentabr kuni bo'lib o'tgan Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 75-sessiyasida sof o'zbekcha so'zlagan nutqida ham BMT shafeligida yoshlar huquqlariga bag'ishlangan Samarqand xalqaro forumi o'tkazilganini eslab, jahon hamjamiyatini Yoshlar huquqlari to'g'risidagi Birlashgan Millatlar Tashkiloti konvensiyasini qabul qilish bo'yicha O'zbekiston tashabbusini qo'llab-quvvatlashga chaqirdi.[5] Mazkur konstruktiv taklif tabiiyki yuqorida qayd etilgan yoshlarning mintaqaviy va global muammolarining oldini olishga xizmat qiladi.

"Ma'naviy-ma'rifiy sohada oldimizda turgan eng muhim va dolzarb vazifamiz – mustaqil fikrlaydigan, zamonaviy bilim va kasb-hunarlarni puxta egalagan yoshlarni tarbiyalash, ularda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat hissini yuksaltirish, farzandlarimizning qalbi va ongida mafkuraviy immunitetni hamda ularni ijtimoiy kompetensiyalarini shakllantirishdan iborat.

Asosiy qism. Umumta'lim maktablarida ta'lim-tarbiya jarayonlarining sifat jihatdan saradorligini ta'minlash, o'quvchilarning jahon andozalariga mos sharoitda zamonaviy bilim olishlari yohud ularning qobiliyat va iste'dodi, intellektual salohiyatini ro'yobga chiqarish, yoshlarimiz qalbida Vatanga muhabbat, iymon-e'tiqodli, xuquqiy-siyosiy faolligi va sadoqat tuyg'usini kamol toptirish, ularni sog'lom turmush tarzi

ruhida tarbiyalashni nazarda tutish lozim.

Zamonaviy dunyodagi vaziyat haqida gapirganda, shuni ta'kidlash kerakki, bugungi o'smirlar post-sivilizatsion, noosfera, antropogen davrda yashamoqdalar va bu ularning rivojlanishiga ta'sir o'tkazmay qolishi mumkin emas. O'smirlar muhitida buzg'unchi tendensiyalar tez-tez uchraydi. Quyida shunday tendensiyalarning o'ziga xos xususiyatlariga to'xtalib o'tamiz.

Ijtimoiy ideal va qadriyatlarning nomutanosibli.

Bu moddiy qadriyatlarning ma'naviy qadriyatlar ustidan hukmronligi bilan xarakterlanadi. Shuning uchun o'smirlarda odatda rahm-shafqat, mehr-oqibat, adolat, saxovat, vatanparvarlik va fuqarolik hissi kabi tushunchalarga nisbatan tasavvurlar noto'g'ri ifoda etilishi kuzatiladi.

Ijtimoiy tajovuzkorlikning o'sishi. O'smirlar orasida kuzatilayotgan tajovuzkorlikka moyillik va shafqatsizlik voyaga yetmaganlar jinoyatchiligidan ortishiga olib keladi.

O'smirlar ruhiyatidagi buzilishlar. Bu bolalardagi asab-psixiatrik og'ishlarga va o'z joniga qasd qilishga olib keladi.

Asrimizning 20-yillarida faoliyat olib borgan ko'plab taniqli pedagoglar ko'pincha ijtimoiylashuvning pedagogik tabiatiga, ta'lim va ijtimoiylashuv muammolariga murojaat qilishgan. Bunda ular quyidagi kategoriyalardan foydalanganlar: "Atrof-muhit pedagogikasi" (S.T.Shaskiy), "Atrof-muhit bilan munosabatlar" (A.S.Makarenko) "Bolaning ijtimoiy muhiti" (P.P.Blonskiy).

A.V.Mudrik ijtimoiylashuv jarayonini quyidagicha ta'riflaydi: ***"Ijtimoiylashuv bu – madaniyat assimilyatsiyasi jarayonida insonning rivojlanishi va o'z-o'zini o'zgartirishi orqali sodir bo'ladigan hamda barcha yosh guruhlari uchun umumiy munosabatlar to'plamidir"***[6].

"Shunday qilib", - davom etadi A.V.Mudrik – ***"taraqqiyot bu inson sifatida shakllanishning umumiy jarayoni, ijtimoiylashuv esa shaxsning muayyan ijtimoiy shartlar asosida rivojlanishidir"***[6].

Tadqiqotlarda «kompetensiya» va «kompetentlik» tushunchalari yagona ta'rifga ega emas va olimlar mazkur tushunchalarni turli nuqtai nazarda ko'rib chiqadilar. Lug'atlarda va ma'lumotnomalarda berilgan ta'rifga ko'ra, Kompetensiya (lotincha competo - mos, qobiliyatli, bilimdon) - ma'lum bir faoliyat sohasidagi bilim, ta'lim yoki tajribani anglatadi. Kompetentlik (lot. competere - erishish, yondashuv) - qandaydir bir shaxs tomonidan yaxshi egallangan bilimlar doirasi; kishining vakolatlari va huquqlari doirasi; vakolatli mutaxassis; tegishli vakolatlarga ega kishi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilarda ijtimoiy sohadagi amalga oshirilayotgan islohotlarda yaratilgan turli tarbiya konsepsiyalarini pedagogik integratsiya nuqtai nazaridan tahlil qilish, tarix sinovidan o'tgan, umuminsoniy mohiyat kasb etuvchi tarbiyaviy konsepsiyalar yutuqlari va texnologiyasidan samarali

foydalanishni taqozo qilmoqda. O'quvchilarda ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish muammosi o'ta dolzarbligini xorijda va mamlakatimizda olib borilgan ko'plab pedagogik ilmiy tadqiqotlar tasdiqlaydi. Ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishning amaliyot uchun ahamiyati davlat va jamiyat boshqaruvi bilan bevosita bog'liq.

Ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish bugungi kunda zamonaviy maktab uchun muhim pedagogik vazifalardan biriga aylanayotganini ilmiy jihatdan asoslashga zarurat sezilmoqda. Maktab jamiyatning tartibini - ma'lum bir jamiyat, davr talablariga mos keladigan shaxsni shakllantirish, yosh avlodni ular yashashi va ishlashi uchun ijtimoiy sharoitlarni hisobga

olgan holda o'qitish, tarbiyalash va mavjud bilimlarini ijtimoiy hayotda qo'llay olish qobiliyatini amalga oshirishni ta'minlaydi.

O'quvchilar tarbiyasini zamonaviy asosda ilmiy-texnologik isloh qilish borasida olib borilayotgan islohatlar, xususan Tarbiya fanining joriy qilinishi uni bugungi kun o'quvchilariga mos odobli, axloqiy fazilatlariga ega, yuksak ma'naviyatli, shu bilan birga bilimdon, zukko, ruhan va jismonan sog'lom, keng dunyoqarash va tafakkurga ega, zamonaviy kasb-hunar egasi bo'lgan vatanparvar yoshlarni yetishtirib berish borasida ma'lumotlar kiritilgan.(1- rasmga qarang)

1-rasm. Ijtimoiy kompetensiyaning tarkibiy tuzilmasi.

Tadqiqot natijalari asosida o'quvchilarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishning falsafiy (ijtimoiy-siyosiy, milliy-ma'naviy), pedagogik-psixologik omillari tasnif qilindi. Jumladan, falsafiy omillar ijtimoiy-siyosiy, milliy-ma'naviy jihatdan tahlil etilib, vatanparvarlik, milliy-madaniy meros, ma'naviy va madaniy qadriyatlarni o'z ichiga qamrab oldi. Pedagogik psixologik omillar intellektual, emotsional va motivatsion soha bilan aloqadorlikda tahlil etilib, o'quvchilarda ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishda motiv, ta'limiy maqsad, his-tuyg'ular, shaxslilik sifatleri, refleksiyaning o'rni tadqiq etildi. Pedagogik omillarga esa milliy-ijtimoiy tarbiya, ijtimoiy kompetensiyalarning tarkibiy qismlari: ijtimoiy-xuquqiy kompetensiyalari, ijtimoiy-siyosiy kompetensiyalari, ijtimoiy-iqtisodiy kompetensiyalari, ijtimoiy-madaniy kompetensiyalari tahlil etilgan. O'quvchilarning ijtimoiy kompetensiyasining mazmuni yoritib berilgan (1-jadvalga qarang).

1-jadval.

O'quvchilarning ijtimoiy kompetensiyalarini mazmuni.
(8-9 sinf misolida)

Ijtimoiy kompetensiyalarining mazmuni		Sinflar		
		8 - 9	8 – 9	
Ijtimoiy-xuquqiy komponent	Ijtimoiy-xuquqiy me'yorlarni bilishi va mohiyatini tushunishi	- Ijtimoiy adolat - xalollik - vijdoniylik - xuquq	- xuquqiy rivojlanish - xuquqiy ximoya - ijtimoiy usish	- ijtimoiy iroda - ijtimoiy muxit - ijtimoiy sheriklik
	Ijtimoiy-xuquqiy me'yorlarga rioya qilishi	- Yoshlar va kattalar bilan mulokotning ijtimoiy normalariga rioya qiladi	- tengdoshlari bilan o'zaro munosabatlarning ijtimoiy normalarini tushunadi	- sheriklik alokalarini urgatish uchun ijtimoiy-xuquqiy normalar
	Ijtimoiy xukukiy munosabatlarga kirisha olishi	- bilim olish xukuki - sog'likni saklash xukukini biladi, - oilaga bulgan xukuk, - jamiyatning madaniy va ijodiy xayotida ishtirok etadi	- fikr va vijdon erkinligi xukuki, - ijtimoiy taminot huquqi biladi	- mehnat huquqi - jamoat tashkilotlari va bolalar uyushmalariga ixtiyoriy ravishda kirish huquqi, - bolalar manfaatlariga tegishli qarorlarni qabul qilishda ishtirok etadi
Ijtimoiy-siyosiy komponent	Ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni bilishi	- siyosat, - siyosiy ong, - siyosiy faollik,	- ijtimoiy siyosat, - siyosiy jarayon, - ijtimoiy-siyosiy soha	- jamiyat va davlat hayotidagi siyosiy jarayonlarni tahlil qiladi
	Ijtimoiy-siyosiy tushunishi va tahlil qilishi	- siyosiy onglilik, - ma'suliyat va majburiyatiga amal qiladi , - shaxs sifatida o'zini anglaydi	- mustaqil tafakkurga ega bo'ladi, - ijtimoiy rivojlanish - ijtimoiy ximoya - ijtimoiy o'sish	- siyosiy bilimlarini amaliyotda qo'llaydi, - siyosiy jarayonlarga mustaqil izohlab beradi
	Ijtimoiy-siyosiy hayotga tatbiq eta olishi	- siyosiy jarayonlarga munosabat bildiradi	- favqulodda vaziyatlarda to'g'ri harakatlanishni biladi	- ijtimoiy-siyosiy faollik, - ma'naviy tahdidlarni anglaydi va baholaydi

Ijtimoiy-iqtisodiy komponenti	Ijtimoiy-iqtisodiy tushunchalarni mazmun va mohiyatini bilishi	- iqtisod, - tejamkorlik, - hamkorlik	- biznes, - tadbirkorlik, - tashabbuskorlik	- tadbirkorlik, - halolik, - shaxsiy va davlat manfaatlari
	Ijtimoiy-iqtisodiy normalarni tushunishi va ishtirok eta olishi	- iqtisodiy tushunchalarning mazmun va mohiyatini zarur vaziyatlarda bayon qilib bera oladi.	- iqtisodiy amal qiladi , - shaxsiy manfaatlarini anglaydi	- biznes va tadbirkorlik g'oyalarini ilgari suradi
	Ijtimoiy iqtisodiy munosabatlarga kirisha oladi	- ijtimoiy ne'matlarga tejamkor va oqilona munosabatda bo'ladi	- iste'molchi huquqlari, burchlari va majburiyatlarini biladi va ularga amal qiladi	- iqtisodiy munosabatlarga amaldagi qonunchilik doirasida kirisha oladi
Ijtimoiy madaniyatlik komponenti	Ijtimoiy-madaniy munosabatlarga oid tushunchalarni bilishi va mohiyatini tushunishi	- yaxshi va yomon xislatlar - urtoklarning - ma'naviyat, - axloq, - madaniyat	- milliy madaniy munosabatlarga kirisha oladi, - odob-axloq normalariga rioya qiladi	- ma'naviy, ruhiy va intellektual kamolotga intiladi, - sog'lom fikrga ega bo'ladi,
	Ijtimoiy-madaniy munosabatlarini mohiyatini tushunadi va rioya qilish	- shaxs sifatida o'zini anglaydi, - o'z faoliyatini tahlil qiladi va baholaydi.	- motivni tanlash - shaxsiy motiv va ijtimoiy axamiyatini takkoslash	- axborot madaniyati shakllanadi, - ma'naviy-axloqiy qadriyatlarga ega bo'ladi
	Ijtimoiy madaniy munosabatlarini mohiyatini tushunadi va munosabatlarga kirisha oladi	- ijtimoiy madaniy malaka tajribasi (uz harakatini takrorlash yangisiga o'xshash vaziyatda muvaffaqiyat qozonish)	- ijtimoiy madaniy faoliyat tajribasi, - sog'lom turmush tarziga amal qiladi va targ'ib qiladi	- muvaffaqiyatli ijtimoiy hayotga tayyorligini namoyon qiladi

O'quvchilarda ijtimoiy kompetensiyasini rivojlantirish o'z navbatida mazkur jarayon samaradorligini kafolatlovchi mezonlarni aniqlashtirib olishni taqozo etdi. O'smirlarning ijtimoiy kompetensiyasini rivojlantirish komponentlari ijtimoiy-xuquqiy komponentlari: ijtimoiy-xuquqiy me'yorlarni bilishi va mohiyatini tushunishi, ijtimoiy-xuquqiy me'yorlarga rioya qilishi, ijtimoiy xukukiy munosabatlarga kirisha olishi kabi kompetensiyalari; ijtimoiy-siyosiy komponentlari: ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni bilishi, ijtimoiy-siyosiy tushunishi va tahlil qilishi, ijtimoiy-siyosiy hayotga tatbiq eta olishi kompetensiyalari; ijtimoiy-iqtisodiy komponentlari: ijtimoiy-iqtisodiy tushunchalarni mazmun va mohiyatini bilishi, ijtimoiy-iqtisodiy normalarni tushunishi va ishtirok eta olishi, ijtimoiy iqtisodiy munosabatlarga kirisha olish kompetensiyalari; ijtimoiy-madaniy komponentlari: ijtimoiy-madaniy munosabatlarga oid tushunchalarni bilishi va mohiyatini tushunishi, ijtimoiy-madaniy munosabatlarini mohiyatini tushunadi va rioya qilish, ijtimoiy madaniy munosabatlarini mohiyatini tushunadi va rioya qilish parametrlariga tayangan holda tadqiqot doirasida o'quvchilarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishning ko'rsatkichlari ishlab chiqildi.

O'zbekiston Respublikasida uzluksiz "Tarbiya" fani davlatning ta'lim-tarbiya sohasidagi siyosatini amalga oshirishda mavjud bo'lgan dolzarb muammolarni hal etishga yo'naltiriladi. Fan yosh avlod tarbiyasidagi ishlarni yangi bosqichga olib chiqishga qaratilgan ustuvor vazifalar, asosiy maqsad va yo'nalishlarni belgilab beradi. "Tarbiya" fani bo'yicha yaratilgan Davlat ta'lim standartining maqsadi – ma'naviy barkamol va intellektual rivojlangan shaxsni tarbiyalashdan iborat.

Shuningdek, fanda belgilangan yo'nalishlar mamlakat yoshlarini ma'nan va jismonan barkamol qilib tarbiyalash, iqtidori va salohiyatini ro'yobga chiqarish, ularni davlat va jamiyatning rivojiga keng jalb etish, tashabbuslarini yetarli darajada qo'llab-quvvatlash maqsadida huquqiy asoslar, iqtisodiy imkoniyatlar va tashkiliy mexanizmlarni yanada takomillashtirishga xizmat qiladi.

Xulosa va tavsiyalar. O'quvchilarda ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishda ijtimoiy hayotda mavjud muammolarni hal etish ko'nikmalarini tushunish his etish, amalda ko'rsatishning nazariy tahlillar asosida quyidagi xulosaga kelish mumkin:

- o'quvchilarni ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishda interfaol ta'lim muhitini yaratish, o'quvchilarning tafakkuri va dunyoqarashini rivojlantirishning innovatsion metod va texnologiyalarini takomillashtirish yanada muhim ahamiyatlidir;

- umumiy o'rta ta'lim maktablari jamiyatning tartibini - ma'lum bir jamiyat, davr talablariga mos keladigan shaxsni rivojlantirish, yosh avlodni ular yashashi va ishlashi uchun ijtimoiy sharoitlarni hisobga olgan holda tarbiyalash, o'qitish va tarbiyalashni

amalga oshishni ta'minlaydi;

- o'quvchilarining ijtimoiy burchni his etish ko'nikmasining shakllanishi ularda ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishga katta ta'sir etadi;

- o'quvchilarni ijtimoiy kompetensiyasini rivojlantirishda umuminsoniy mohiyat kasb etuvchi tarbiyaviy konsepsiyalar yutuqlari va texnologiyasidan samarali foydalanish zarur hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. MOO VPP YuNESKO «Informatsiya dlya vsekh» v 2007 godu.
2. OECD Reviews of Evaluation and Assessment in Education «Synergies for Better Learning». OECD publishing, PARISCEDEC. 2013. 148-p.
3. Sovet Yevropy: Simpozium po teme «Klyuchevye kompetensii dlya Yevropy»: Dok. DECS / SC / Sec. (96) 43. Bern, 1996.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi PF-4947-sonli Farmoni.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Birlashgan millatlar tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-cessiyasidagi nutqi (Nyu-York shahri, 2017 yil 19 sentabr) // «Xalq so'zi» gazetasi, 2017 yil, 20 sentabr.
6. Mudrik, A. V. Sotsialnaya pedagogika: Ucheb. dlya stud. ped. vuzov / Pod red. V.A. Slavenina / A.V. Mudrik. – 3-ye izd., ispr. i dop. – M.: Izdatelskiy sentr «Akademiya», 2000. – 200 s.
7. Kustov, Yu.A. Sotsialnaya kompetensiya pedagoga: monografiya / Yu.A. Kustov, O.Yu. Sherbakova, Ye.M. Sadikova, V.A. Gusev. – Samara: Izd-vo FGOU SPO «Samskiy gosudarstvennyy kolledj», 2010. – 235s

